

«Η κρισιμότητα της διάσωσης των κτηρίων
της μοντέρνας αρχιτεκτονικής»

Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού
μοντερνισμού στην Αθήνα

Αθήνα 2000 σ. 79-81

«Η κρισιμότητα της διάσωσης των κτηρίων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής»

ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΒΒΑΣ

Δρ. Αρχιτέκτων, Αρχαιολόγος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κύριε Πρόεδρε, αγαπητοί συνάδελφοι, θα μου επιτρέψετε πρώτα να εκφράσω τη συγκίνησή μου και τη χαρά μου για τη νεώτερη γενιά διδασκάλων και ερευνητών για τη σύγχρονη αρχιτεκτονική, τη νεώτερη αρχιτεκτονική, η οποία έχει πραγματικά πάρει στα χέρια της τα πράγματα, κάτι που πριν από μερικές δεκαετίες δεν συνέβαινε.

Όταν πήγα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης πρώτη φορά το 1973, νέος τότε δάσκαλος, τώρα ώριμος πια δάσκαλος, ο μεγαλύτερος σε ηλικία ίσως εδώ μέσα, τα πράγματα ήταν πολύ πίσω, δεν μιλούσαμε καν γι' αυτή την περίοδο. Επομένως είναι για μένα μια μεγάλη ικανοποίηση, ότι σήμερα βρίσκομαι εδώ ανάμεσα σε φίλους και συναδέλφους οι οποίοι δουλεύουν με πολλή όρεξη και ενθουσιασμό γι' αυτά τα πράγματα.

Δεν θα δείξω εικόνες γιατί πραγματικά μας θλίβουν περισσότερο, παρά μας χαροποιούν. Θα περιοριστώ μόνο να πω μερικά πράγματα, που ίσως χωρίς εικόνες μας αναγκάσουν να σκεφτούμε βαθύτερα.

Η κρισιμότητα της διάσωσης των κτηρίων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής είναι ολοφάνερη. Ο υπό εκκώλυση νέος νόμος για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς εισάγει και καθορίζει την έννοια των νεωτέρων μνημείων ως εκείνων που είναι μεταγενέστερα του 1930 και παλαιότερα των εκάστοτε τελευταίων τριάντα ετών. Δηλαδή, στην περίπτωση μας, αρχιτεκτονήματα παλαιότερα του 1968.

Το άρθρο 6, παρ. γ', που αναφέρεται στο χαρακτηρισμό ακινήτων μνημείων, διασαφηνίζει ότι τα νεώτερα μνημεία χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: σ' εκείνα πριν από το 1898 και σ' αυτά που δημιουργήθηκαν από το 1898 μέχρι και το 1968, χρονική περίοδο στην οποία περιλαμβάνονται τα έργα του μοντέρνου κινήματος στην Ελλάδα, το αντικείμενο μελέτης της αποφινής μας εκδήλωσης.

Η διαφοροποίηση αυτή τέθηκε, όπως γίνεται αντιληπτό, για να περιορίσει τον αριθμό των προστατευτέων μνημείων της δεύτερης κατηγορίας σε εκείνα μόνον που έχουν «ιδιαιτέρη ή εξαιρετική αρχιτεκτονική ή πολεοδομική τεχνική ή βιομηχανική, εν γένει ιστορική, καλλιτεχνική, επιστημονική σημασία», όπως αναφέρεται και στο επεξηγηματικό υπουργικό κείμενο που συνοδεύει το προτεινόμενο σχέδιο νόμου.

Αν σκεφτούμε ότι θεσμικό πλαίσιο ουσιαστικής προστασίας αυτής της κατηγορίας αρχιτεκτονικών μνημείων λείπει εντελώς από την Ελλάδα μέχρι τώρα, τότε ο νέος προτεινόμενος αρχαιολογικός νόμος είναι επιτέλους, έστω και με μεγάλη καθυστέρηση, καλώςδεχτος, αρκεί να ψηφιστεί και να ισχύσει.

Επειδή όμως αποτελεί ακόμα υπόσχεση, ας δούμε πώς είναι τα πράγματα σήμερα και πώς εννοώ την κρισιμότητα της διάσωσης των κτηρίων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής ως τίτλο της μικρής αυτής ανακοίνωσης.

Έχει, χωρίς αμφιβολία, γίνει σε όλους μας συνειδητός ο αυξημένος κίνδυνος που απειλεί με μη αντιστρέψιμη καταστροφή και ολική εξαφάνιση την κατηγορία αυτή της ιστορικής μνήμης του ελληνικού χώρου, δηλαδή τα νεώτερα αρχιτεκτονικά μνημεία, γενικά, και εκείνα της κρίσιμης, ανασφάλιστης ουσιαστικά, περιόδου 1898–1968, ειδικότερα.

Αν για τα απώτατα και τα απώτερα έργα του παρελθόντος υπάρχει ήδη και γίνεται ισχυρότερο το θεσμικό πλαίσιο, για τα αρχιτεκτονήματα του 19ου και του 20ού αιώνα έχουμε μόνο την αδύναμη και αποσπασματική ρύθμιση του 1950 περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830.

Αυτό το ουσιαστικό θεσμικό κενό είχε μέχρι τώρα ως δραματικό αποτέλεσμα την εξαφάνιση του συντριπτικά μεγαλύτερου αστικού σώματος της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και των άλλων μικρότερων ελληνικών πόλεων, κατά

την περίοδο 1950–1980, τη σκοτεινότερη ίσως για την πολιτιστική μνήμη περίοδο μιας αλόγιστης, απρογραμμάτιστης και πρωτόγνωρα κερδοσκοπικής οικοδομικής δραστηριότητας της ελληνικής ιστορίας.

Υπάρχουν στατιστικά στοιχεία, που θα πρέπει να συμπληρωθούν με νεότερες έρευνες, τα οποία μιλούν για μια τέτοια ταχύρυθμη αλλαγή του κτισμένου περιβάλλοντος, πρωτοφανή στην ιστορία του πολιτισμού σε καιρό ειρήνης.

Το φαινόμενο είναι βέβαια γενικό και στην Ευρώπη, όπου ανήκουμε. Η οικοδομική παραγωγή της ηπείρου βοηθούμενη και από την τελειοποιημένη οικοδομική τεχνολογία μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χαρακτηρίζεται ως η μεγαλύτερη ολόκληρης της προηγούμενης ιστορίας της.

Η Ελλάδα κατέχει εδώ μια θέση με πρωτοποριακή αρνητική κορύφωση, αφού μια καταγραφή των κτισμάτων της χώρας το 1972 –τότε που, και λόγω χούντας, η ανεξέλεγκτη δόμηση βρισκόταν στο ζενίθ– έδειχνε ότι από το σύνολο των κτηρίων στο ελλαδικό έδαφος τα 2/3 είχαν κατασκευαστεί από το 1947 μέχρι το 1972, πολλά σε θέση βέβαια παλαιότερων στα κέντρα των πόλεων. Το υπόλοιπο 1/3 του αστικού σώματος των ελλαδικών πόλεων, αν αναζητηθεί περίπου είκοσι πέντε χρόνια αργότερα, θα έχει ασφαλώς μειωθεί ως ιστορικό αρχιτεκτονικό απόθεμα μνήμης σε επικίνδυνα χαμηλό ποσοστό.

Συγκρίνοντας τώρα τις δύο κατηγορίες διατηρητέων αρχιτεκτονικών μνημείων, όπως τις θέλει η ορολογία του νέου σχεδίου του αρχαιολογικού νόμου που αναφέρθηκε, διαπιστώνουμε ενδιαφέρουσες και φθίνουσες κλίμακες προστασίας και διάσωσης από τα αρχαία στα νεότερα μνημεία.

Για να μην σας κουράσω με κραυγές αγωνίας, που τις συνηθίζουμε εμείς που ως Δον Κιχώτες αγωνιζόμαστε εδώ και μερικές δεκαετίες γι' αυτά τα θέματα, θα αφήσω να μιλήσουν μερικά παραδείγματα και αριθμοί από τη Θεσσαλονίκη και όχι από την Αθήνα για να μην κατηγορηθούμε ότι μιλάμε μόνο για το κράτος των Αθηνών. Λοιπόν, από τη Θεσσαλονίκη, όπου είχα την ευκαιρία να γνωρίσω μερικά πράγματα καλύτερα από άλλες περιοχές της χώρας, συνάγονται τα ακόλουθα.

Σε μια καταγραφή του 1985, έκδοση του Υπουργείου Πολιτισμού, που έγινε από την αρμόδια Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων της Θεσσαλονίκης, η οποία περιελάμβανε το χώρο τόσο της παλιάς Πόλης, όσο και της ευρύτερης σημερινής Θεσσαλονίκης, από τη Σταυρούπολη μέχρι την Πυλαία, την Αρετσού και τη Νέα Κρήνη, με τις χιλιάδες από μοντέρνα κτήρια και συγκροτήματα κτηρίων, σ' αυτή λοιπόν τη σημερινή μητροπολιτική αστική έκταση ο συνολικός αριθμός όλων των κατηγοριών μνημείων (κατοικίες ή δημόσια έργα και κτήρια) του 19ου και του 20ου αιώνα, που ακόμα υπάρχουν σε καθεστώς διατήρησης από απελπιστική μέχρι ανεκτή, δεν ξεπερνά τα 150 συνολικά.

Ας σημειωθεί εδώ, ότι σε μια φωτογραφική τεκμηρίωση που έγινε το 1977, οκτώ χρόνια νωρίτερα, με ευθύνη μου από το Σπουδαστήριο Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του ΑΠΘ, φωτογραφήθηκαν 1.543 νεότερα κτήρια στον αναφερθέντα ευρύτερο χώρο της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Φαίνεται επομένως ανάγλυφα ο ρυθμός εξαφάνισής τους στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1977 μέχρι το 1985, αφού σε λιγότερο από μια δεκαετία έφυγε το 90% των νεωτέρων αυτών μνημειακών φορέων.

Μ' αυτά τα δεδομένα, που ανάλογά τους ισχύουν σε ολόκληρη τη χώρα, είναι βέβαιο ότι πολλά από αυτά τα 150 κτήρια του Λευκώματος του 1985 της Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων της Θεσσαλονίκης τελικά δεν θα επιζήσουν, παρ' όλη την αναπτυχθείσα ήδη θεσμική πρόοδο και τη γενικότερη ροπή για την ευαισθητοποίηση του κοινωνικού σώματος.

Αν δούμε τώρα –και παρακαλώ προσέξτε το αυτό– τον αντίστοιχο αριθμό μόνο για τη βυζαντινή περίοδο της πόλης, που αφορά τον πολύ μικρότερο σε αστική έκταση τειχισμένο χώρο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, διαπιστώνουμε ότι στη διάθεση της μνήμης του παρελθόντος υπάρχουν σήμερα συνολικά 50 μικροί ή μεγάλοι Ναοί και 44 Μονές και Μετόχια Μονών χωρίς να αναφερθούν οι άλλες κτηριακές δομές της πόλης που είναι γνωστές από αρχαιολογικές ανασκαφές ή άλλα τεκμήρια.

Αν επομένως απεικονίσουμε τον άξονα της αρχιτεκτονικής μνήμης της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα και *mutatis mutandis* ολόκληρης της χώρας, η πιο αδύνατη διάμετρος ή πάχος αυτού του άξονα, σε σχέση πάντα με το παλιότερο και το σημερινό μέγεθος της πόλης του Θερμαϊκού, κινδυνεύει να είναι σ' εκείνο το τμήμα του που περιέχει τα νεότερα μνημεία.

Δεν είναι επομένως υπερβολικός ο ισχυρισμός μου ότι για το μελετητή του μέλλοντος η περίοδος αυτή θα φαντάζει ως μια επιπλέον σκοτεινή, ανάλογη με τις άλλες δύο σκοτεινές περιόδους της ελληνικής ιστορίας, δηλαδή τους αιώνες μεταξύ υστερομυκηναϊκής και γεωμετρικής εποχής στην αρχαιότητα ή με τους 8ο και 9ο αιώνες της βυζαντινής εποχής στους μέσους χρόνους.

Όπως είναι γνωστό ο όρος σκοτεινή περίοδος εξηγείται και στις δυο παλαιότερες εποχές από την έλλειψη υλικών φορέων μνήμης, δηλαδή μνημείων.

Αν υποθέσουμε, όμως, μένοντας στο παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, ότι τα αναφερθέντα 150 μνημεία διαφεύγουν τον άμεσο κίνδυνο της κατεδάφισης και επομένως της ολικής εξαφάνισης, διασώζεται τότε σε ικανοποιητικό βαθμό αλώβητη η μνήμη αυτής της χρονικής περιόδου;

Το πρόβλημα με τα νεώτερα μνημεία δεν σταματά δυστυχώς με την κήρυξη και τη διάσωσή τους ως διατηρητέα. Ένας νέος κύκλος κινδύνων που αφορά στην ουσιαστική διάσωση της ιστορικής μνήμης τα παραμονεύει. Όλοι μας γνωρίζουμε τη νέα πρακτική να διατηρείται μόνο η πρόσοψη, ενώ το κτήριο «ξεκοιλιάζεται» εσωτερικά και δέχεται νέο φέροντα οργανισμό και διαφορετική διαρρύθμιση για τη νέα του χρήση. Όσο διαρκεί αυτή η μετάλλαξη του υποβασιμάζονται οι ακρωτηριασμένες προσόψεις με σκαλωσιές ως τραγική λεοντή, δίνοντας την ψευδαίσθηση διατήρησης της αρχιτεκτονικής μνήμης με τη μερική διάσωση της επιδερμίδας του.

Εδώ βέβαια μας διαφεύγει, ασφαλώς, ότι η μνήμη είναι ένα ολοκλήρωμα από το υλικό, το πνεύμα που έπλασε ή κατασκεύασε και την εποχή όπου αυτή η διεργασία πνεύματος και ύλης έλαβε χώρα.

Όταν όμως εξαφανιστεί το υλικό σώμα στο μεγαλύτερο μέρος του, επάνω και μέσα στο οποίο αποτυπώθηκε και εκφράστηκε το πνεύμα, οι προθέσεις και οι δυνατότητες μιας άλλης πολιτιστικής περιόδου, χάνεται μοιραία και το νόημα της παρόμοιας «προστασίας».

Το απομεινάρι της πρόσοψης, δηλαδή, που και αυτό ανακατασκευάζεται ουσιαστικά, χάνοντας την ιστορική του αυθεντικότητα μαζί με το τεύχος ενδεχομένως της σχεδιαστικής και φωτογραφικής αποτύπωσης του κτηρίου πριν από το «ξεκοιλιασμό» του, αποτελούν πλέον ψήγματα μνήμης που δεν επαρκούν ούτε σ' εμάς, ούτε στις επόμενες γενιές για να αναπαραστήσουμε συνειδησιακά τη συνέχεια της ιστορικής πορείας.

Ξέρουμε πως κάθε εποχή προσεγγίζει και ερμηνεύει το παρελθόν με τα δικά της κριτήρια και τη δική της κοσμοθεωρία, αρκεί αυτό το παρελθόν να υπάρχει με τους μνημειακούς φορείς του, διαθέσιμους και αλώβητους.

Όταν, όμως, με τη δραστική επέμβασή μας και αλλοίωση του σώματος των νεωτέρων μνημείων στερούμε ουσιαστικά από τις μέλλουσες γενιές αυτή τη δυνατότητα, τότε τις καταδικάζουμε σε αμνησία ή σε ασθενικά νεφελώματα μνήμης.

Η κλειψύδρα του χρόνου δεν μου επιτρέπει να επεκταθώ και σε άλλες σχετικές παραμέτρους, όπως η κατεδάφιση νεώτερων παραδοσιακών κτηρίων και η ανοικοδόμηση στη θέση τους σκηνοθεσιών με νεοπαραδοσιακά κτήρια, πολλαπλάσια σε όγκο, περιβαλλοντική πυκνότητα και χαρακτήρα, μιας άλλης, ελλαδικής κυρίως έμπνευσης, μόδας και πρακτικής που τη ζούμε όλοι μας και στις πόλεις και στις εξοχές.

Θα τελειώσω υπογραμμίζοντας ότι τα επιμέρους κτήρια του μοντέρνου κινήματος, και όχι μόνο στην Αθήνα, ιδιαίτερα της λαμπρής αρχιτεκτονικής περιόδου της δεκαετίας του 1930 με τα 4.000 μοντέρνα σχολικά κτήρια σε όλη τη χώρα, με τα οποία γέμισε πραγματικά η Ελλάδα με μοντέρνα αρχιτεκτονική, είναι τα πιο έκθετα με τελεσίδικη εξαφάνιση από το εκτελεστικό απόσπασμα της μπουλντόζας, όταν η κερδοσκοπική βουλιμία το αποφασίσει.

Σ' αυτά, απ' όσον τουλάχιστον γνωρίζω, ο φονξιοναλισμός, που αναφέρθηκε με παραδείγματα προηγουμένως από πολλούς συναδέλφους, και η αφαιρετική διακοσμητική τους λιτότητα, τα στερεί από τη δυνατότητα να πείθουν ότι αποτελούν έργα που υπάγονται στην ειδική κατηγορία οικοδομημάτων και έργων τέχνης, όπως απαιτεί η ρύθμιση του 1950 που ανέφερα.

Πρέπει επομένως να εντείνουμε την προσπάθεια θεσμοθέτησης κριτηρίων αξιολόγησής τους, τα οποία λείπουν και από το σχέδιο νόμου για την αρχιτεκτονική κληρονομιά όσον αφορά στα μεμονωμένα τουλάχιστον κτίσματα.

Κατά μία περίεργη συγκυρία, εκτός και αν δεν το έχω καταλάβει καλά, το άρθρο 13 του νομοσχεδίου αναφέρεται σε αρχιτεκτονικά σύνολα μόνο, χωρίς να εκφράζει την προστατευτική του ασπίδα και για τα μεμονωμένα αρχιτεκτονήματα.

Ίσως εννοείται ότι εξυπακούεται η προστασία. Είναι όμως έτσι; Οι νομικοί έχουν εδώ το λόγο. Χρήσιμη επίσης θα ήταν και η διασάφηση για το τι θα συμβεί αν ο κάτοχος ενός κτηρίου του μοντέρνου κινήματος δεν συμφωνήσει στην κήρυξή του. Το άρθρο 18, παρ. ε', αναφέρει σαφώς ότι είναι απαραίτητη η συναίνεση του ιδιοκτήτη για το χαρακτηρισμό του κτηρίου ως διατηρητέου.